

ПРАВОВЕ І АДМІНІСТРАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИКИ РУСИФІКАЦІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

В статтє анализируются документи росийского правительства, которые связаны с политикой русификации во второй половине XIX в.

The given article analyses the Russian government documents concerning the Russification in the end of the XXth century.

Ключові слова: *русифікація, російський уряд, правове забезпечення, Емський указ, поліцейський нагляд .*

Для подальшого посилення свого впливу на території України російський уряд був ініціатором створення правових документів, що мали на меті полегшити цей процес. У історичній літературі це питання практично не аналізувалося з точки зору оцінки тогочасних документів з позиції їх впливу на процес русифікації. Тому метою цієї публікації є аналіз та правова оцінка основних документів російського уряду, які мали відношення до русифікаторської політики самодержавства.

Цар неодноразово заявляв про своє прагнення до якнайскорішого обрусіння Південно-Західного краю і спонукав місцевого генерал-губернатора до вжиття будь-яких заходів, які б могли прискорити цей процес [1]. Основними напрямками, відповідно до яких приймалися правові документи, пов'язані із русифікацією, була передача землі у власність росіян, переслідування та покарання благонадійних та обмеження вживання української мови. У правових документах того часу спостерігалось бажання уряду обмежити економічний та культурний розвиток українства. Головним засобом, який мав забезпечити обрусіння Південно-Західного краю та зміцнення його зв'язків із іншими частинами імперії, вважалось збільшення тут числа російських землевласників [2].

10 липня 1864 р. євреям заборонялось купувати землю в Україні. 10 грудня 1965 р. було прийнято закон, метою якого стало посилення російського землеволодіння в Україні. Відповідно до нього накладалось вето на повторне викупування землі поляками. Загалом, для придбання будь-якого нерухомого майна у дев'яти західних губерніях потрібно було отримати відповідний дозвіл від міністра державного майна, або від начальника краю. Законом від 5 березня 1864 р. заборонялось передавати євреям та полякам нерухоме майно в оренду. До 3 травня 1882 р. євреї могли лише орендувати

корчму або винокурню. А особи російського походження, які купували землю у поляків отримали право не сплачувати так званий кріпосний збір. Законом від 24 грудня 1884 р. передбачалось, що закладні папери на нерухоме майно в Україні будуть дійсні ще десять років, а після цього терміну вони мають перетворитися на боргові зобов'язання. Тобто, їх власники мали пред'явити свої претензії щодо прав на маєтки у встановлений законом строк. У іншому разі вони не змогли б їх повернути, а мали можливість вимагати у боржника лише гроші. Відповідно до вказівок уряду банки полегшували росіянам купівлю землі, причому від них для отримання земельного кредиту вимагалася лише застава, яку могли собі дозволиш навіть дрібні землевласники [3]. Царський уряд зобов'язував місцевих чиновників в Україні передавати вільні землі виключно росіянам [4]. Метою царату, як вказувалося у справі по Проекту продажу казенних земель особам російського походження, було заохотити до переселення в край якомога більшої кількості росіян [5]. Це в свою чергу мало сприяти посиленню російського впливу на підкорених територіях [6]. З метою обрусіння частини Правобережної України, яка належала Російській імперії, там заборонялось купувати землю католикам. Їх маєтки масово продавалися за борги, які виникли у результаті фінансової підтримки польського повстання 1863 р., а також несплати контрибуції, накладеної після його поразки. Російська преса закликала зберігати на колишніх польських землях, що входили до України, попередній лад лише у тому випадку, якщо це не шкодило російським інтересам [7]. Можливо тому російські урядовці вже у 1889 р. відзначали великі успіхи у справі позбавлення землі поляків і передачі її росіянам [8].

Функцію нагляду та визначення «благонадійності» виконували у Російській імперії і місцеві чиновники. Посилений контроль встановлювався за всіма губернськими установами і посадовими особами. Особливу увагу приділяв губернатор складу службового відділу в губернії, його «благонадійності». Тому він збирав відомості про здібності, моральні якості і спосіб життя службовців. Якщо начальник губернії визнавав їх неблагонадійними, то призначення на посаду чи переміщення не відбувалося. Крім того, адміністрація установ була зобов'язана надавати начальнику губернії свої накази про прийняття, переміщення чи звільнення посадових осіб. У випадку виявлення неблагонадійності він міг накладати вето на такий наказ адміністрації [9]. Завдяки подібній системі представники української інтелігенції, які б прагнули відстоювати українські національні прагнення на політичному рівні у системі державного управління мали невеликі шанси навіть на те, щоб до неї потрапити. Тим самим царат намагався забезпечити власну безпеку з боку посягань на неї у системі місцевої державної влади. Адже злочини проти держави, яку уособлював монарх, каралися досить суворо. З іншого боку, в Росії того часу смертна кара не мала широкого розповсюдження. Вона була єдиною країною, де смертна кара відмінялась для

всіх злочинів, що проходили по загальних судах. Вона лише залишалася у воєнних судах та для найбільш небезпечних державних злочинів. Але адміністративна висилка застосовувалася доволі часто до всіх видів антиурядової агітації. Підозра у неблагонадійності могла закінчитися, особливо для представників неросійських народів, висилкою, яка поєднувалася із втратою землі. На ці землі уряд зобов'язував переселяти виключно росіян [10].

Були різні ступені висилки – до Сибіру, у північні губернії та у провінційні міста. Висланим, які не мали власних засобів до існування, видавалася казенна допомога на життя, У місцях висилки утворювалися окремі колонії, які часто ставали вогнищами майбутньої революційної роботи [11]. Однак такі революційні об'єднання залишалися досить далеко від центральних районів Російської імперії і не могли суттєво впливати на розвиток революційного чи національного руху. З іншого боку, в них нерідко ідейно чи духовно формувалися майбутні революціонери. Одним із засобів здійснення нагляду губернськими установами були звіти підвідомчих установ. Губернатор мав право вимагати від губернської управи дані про стан справ кожної повітової установи. Інформацію про недоліки якоїсь установи чи зловживання владою з боку окремих посадових осіб начальник губернії міг отримувати зі скарг від населення. Мав губернатор і санкцію на встановлення негласного нагляду відповідно до Положення про таємний поліцейський нагляд від 12 березня 1882 р.[12]

Існувало багато способів негласного нагляду, кожен з яких губернатор міг обирати на власний розсуд. Негласний нагляд міг бути встановленим за різними категоріями людей, не залежно від віку, професії, походження, національності. Нерідко таємний нагляд встановлювався за студентами з метою виявити серед них неблагонадійних. До такої категорії зараховували студентів, які підтримували революційний чи національний рухи, співчували їх діячам навіть просто висловлювалися проти самодержавства. Вже з 1866 р. губернаторам надавалося право закривати своєю владою збори приватних товариств, клубів, артілей, дії яких загрожували б безпеці, порядку і моральним нормам [13].

Суворі правила нагляду встановлювалися за поведінкою студентів. Студентство взагалі було найбільш політично активною частиною молоді. Існувала загроза, що в умовах навчання у вузах українські студенти матимуть можливість ознайомитися із небажаною для уряду літературою або почути такі висловлювання та твердження, які можуть підірвати їх довіру до самодержавства і у перспективі створити передумови для виникнення на основі студентського руху національно-визвольного. Такі побоювання підкріплювалися діяльністю частини викладачів українських вузів, які, викладаючи навчальний матеріал критикуючи антиукраїнські дії російського уряду і тим самим формулювали національну гідність українського

студентства. Щоб придушити можливість навіть зародження подібних настроїв влада вживала жорстоких заходів для контролю над студентством. Так, студентам Київського університету під страхом виключення з університету заборонялося самовільно відлучатися з міста [14]. При потребі виїхати студент мав отримати дозвіл адміністрації та відповідний відпускний квиток із встановленою датою повернення. Перед виїздом на канікули, практику чи екскурсію необхідно було надати до охоронного відділення списки студентів та викладачів для їх утвердження та перевірки на благонадійність [15].

Питання благонадійності підопічних навчального закладу було головним для держави у підготовці фахівців. Так, зокрема випускники юридичних факультетів при вступі на державну службу мали обов'язково отримати «посвідчення про благонадійність», без якої вступ на державну службу був неможливим [16].

Ще Микола I утворив спеціальний комітет, з метою усунути на українських землях, особливо на Правобережжі, залишки місцевої культури. Русифікації також мав служити відкритий в 1834 р. Київський університет. Свого часу Микола I заявив: «Університет – це мій твір, але я перший накладу на нього руку, якщо виявиться, що він не відповідає своєму призначенню і добрим планам уряду. А призначення університету – поширювати російську культуру і російську народність у спольщеній західній Росії» [17].

11 травня 1837 р. імператор видав секретне розпорядження, в якому вимагав від керівників шкіл безумовного втілення у життя ідеології самодержавства та забезпечення «спокою» серед молоді, яка навчалася. Засобами досягнення такої мети вважалися «твердий нагляд за моральністю дітей», а також «нав'язування дітям відчуття обов'язку перед государем. Внаслідок цього Міністерство народної освіти, поліцейські органи мали можливість втручатися у навчальний процес, у зміст підручників, навчальних посібників, у всю систему навчання та виховання молоді. З метою посилення нагляду за навчальними закладами уряд створив інститут губернських дирекцій, передавши їм нагляд за початковими та середніми школами (окрім ліцеїв) [18].

Контролю над вживанням української мови було підпорядковане законодавство царату. У 1847 р. Микола I видав кілька секретних циркулярів про заборону користуватися українською мовою, де говорилося, щоб письменники намагалися обережно висловлюватися там, де йдеться про народність чи мову Малоросії, не даючи любові до Батьківщини переважити над любов'ю до імперії. Причому цензори мали приділяти велику увагу у цьому питанні особливо київським та харківським періодичним виданням [19].

Царський уряд, пильно слідкуючи за розповсюдженням небажаної для нього інформації серед українців, 30 травня 1859 р. прийняв постанову, щоб

всі твори, написані українською мовою (у документі «малоросійським діалектом»), написані власне для розповсюдження серед пересічних людей, друкувалися тільки російськими літерами. Крім того, подібні «народні книги», що друкувалися за кордоном польськими літерами, було заборонено ввозити до Російської імперії [20].

17 травня 1962 р. Циркулярним розпорядженням Головного управління у справах друку було заборонено застосування польського алфавіту до російської мови, або друкувати російські чи українські статті латинсько-польськими літерами та ввозити з-за кордону твори українською мовою, надруковані польськими літерами [21]. Таким чином, уряд, розуміючи загрозу ввозу з-за кордону українських творів, друкованих польськими літерами, спочатку заборонив ввозити певну їх категорію, а потім прийняв рішення про повну заборону ввезення такого роду робіт.

18 липня 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону української мови. Він у категоричній формі стверджував, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом Польщі. Саме він беззастережно наголошував, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша. У російських газетах висловлювалася думка, що не мова видання обумовлює його заборону, а зміст публікації [22]. Аналізуючи тогочасну російську пресу А.Міллер вказував, що незважаючи на вказану вище заборону, Валуєв не забороняв обговорення цієї теми у пресі. Валуєвський циркуляр не являв собою певного рубежу у політиці влади, яка лише визначала свою політику щодо українофільства [23]. Українські дослідники визначають його як зміну ставлення російських властей до українофільства. У листах сучасників акцентується увага та тому, що після 1863 р. значно посилювалися репресії щодо українства [24]. Подальші дії уряду підтверджують їх правоту. Польське повстання дало поштовх розповсюдженню думки, яку обстоював впливовий публіцист Катков, що після повстання поляків через деякий час можна чекати повстання українців. Тому поступово почалася планова кампанія проти українського культурного руху, пов'язана із закриттям шкіл. Російське суспільство охопив вибух шовінізму. Частина українців також намагалася публічно доводити, ніби український народ не хоче ані української школи, ані мови. Все це викликало традиційну підозрілість і недовіру російської адміністрації та уряду до українського руху. Тут слід зазначити, що антипольські настрої частини українофілів уряд прагнув використати у власних інтересах [25].

Розпорядженням від 28 липня 1869 р. дозволялися тільки такі твори, друковані українською мовою, які являли собою твори літературного мистецтва. Пропускати книги релігійного змісту, призначені для навчання або початкової школи, заборонялося [26].

У 1875 р. створюється комісія, мета якої – припинення українофільської пропаганди, небезпечної для імперії, і видання літератури, а також перевезення до Росії книг українською мовою із-за кордону. На основі матеріалів комісії у 1876 р. з'являється Емський указ Олександра II про заборону ввезення українських книг із-за кордону та друкування нот українською мовою. Характеризуючи цей указ, сучасні українські дослідники наголошували, що він «унеможливив подальший розвиток української науки та культури» [27]. Указ 1876 р. мав ще й той наслідок, що з України почалася політична еміграція за кордон [28]. Грушевський вважав, що після указу свідомі та енергійні українці перенесли свою діяльність до Галичини і проводили її там з іще більшим розмахом, аніж у 1860-х роках [29].

5 червня 1876 р. було прийняте рішення не допускати без особливого дозволу Головного управління у справах друку будь-яких книг чи брошур, які друкувалися б українською мовою, у загальноприйнятих творах не допускалися жодні відступи від загальноприйнятого російського правопису, заборонялися сценічні вистави та читання текстів чи нот українською мовою [30].

Одним із наслідків цього було прийняття 24 лютого 1881 р. Постанови Головного управління у справах друку № 862, в якій відзначалося, що останнім часом у періодичній пресі часто з'являється думка про повну відміну заборони від 1876 р., причому з'являлося про необхідність дозволити у Малоросійських губерніях церковні проповіді та церковне викладання у народних школах на «малоросійському діалекті».

16 жовтня 1881 цього ж року управління у справах друку приймає ще одну постанову, в якій наголошується на необхідності дотримання заборон щодо вжитку української мови. Ще раз наголошувалося на необхідності суворо пильнувати, щоб на територію імперії не ввозилися будь-які твори українською мовою. Заборонялося видавництво оригінальних творів українською мовою, за винятком історичних документів та художніх творів минулого за умови збереження колишнього правопису. Словники, в яких використовувалися українські слова, потрібно було видавати лише за умови друку їх із використанням загальноросійського правопису, або правопису, який використовувався в Україні не пізніше XVIII ст. Суворо заборонялося влаштування спеціального українського театру. У 1881 р. підпали під заборону переклади з російської на українську мову [31]. Наявність подібних документів вказує, з одного боку, на велику увагу, яку приділяли царські урядовці для зменшення вжитку української мови, а з іншого, що численні розпорядження з цього питання не виконувалися належним чином, а державного примусу виявилось замало для вилучення із вжитку національної мови.

Однак з точки зору російського уряду традиціоналізм українських селян, які становили наприкінці XIX ст. більшість населення України, був не

вигідним з позиції русифікації, адже селяни з недовірою сприймали будь-які нововведення. І тому валуєвський указ з цього погляду можна тлумачити лише як видання бажаного за дійсне. Твердження, що української мови немає й бути не може, виглядає надто покvapливим з огляду на те, що саме нею розмовляла більшість населення України. Інша ситуація склалася у містах з їхнім швидким темпом життя, де нові зміни зустрічалися більш привітно, ніж на селі. Тут нав'язування російської мови як засобом спілкування та російських звичаїв як зразка для запозичення скидалося на своєрідну моду. Так само як свого часу росіяни прагнули копіювати іноземців — французів, німців чи англійців. Сучасники Петра I нерідко критикували його за нав'язування їм європейського одягу (навіть вигляду, якщо взяти до уваги вкорочення борід), мови та звичаїв (адже у середовищі інтелігенції вважалося почесним знання кількох мов і вільне їх вживання під час розмови із співбесідниками), але подібні свої дії стосовно українського населення вони вважали благим наслідком культурного спілкування між двома «братніми народами». З позицій же українських просвітителів така структура українського населення також мала свої плюси та мінуси. З одного боку, селяни надзвичайно важко прощалися зі своїми культурними звичками, мовою та способом життя, що стояло на заваді процесу русифікації, а з іншого, — не мали великого прагнення вчитися грамоті, бо це не було викликане виробничими потребами того часу. Тому писана агітація українських ідей серед селян не давала бажаного ефекту. У містах же було набагато більше грамотних людей, які мали можливість отримувати Інформацію із друкованих джерел. Однак коло їхніх прагнень і потреб також визначалося насамперед економічними потребами. А вони диктували наприкінці XIX ст. необхідність спілкування із російськими робітниками чи службовцями, які приїхавши в Україну, не бажали вчити нову для себе мову.

Для остаточного знищення української мови у 1895 р. стало заборонено українські книги для дітей. Наслідком згаданих дискримінаційних заходів було скорочення кількості друкованої продукції, що видавалася українською мовою у Росії: у 1864 р. — 12 книжок і брошур, 1865 — 5, 1866 — жодної, у наступні три роки — по дві книжки, у 1870 р. — п'ять. В Україні з 1863 по 1872 р. вийшла друком лише одна книжка українською мовою [32]. Під реакційним тиском повністю припинилась діяльність видавництв, закрилися редакції газет. У 90-х роках XIX ст. в Наддніпрянській Україні не видавалося жодної газети. У доповідній записці «Про стан українського друкованого слова», направленій О. Русову Гласним Лубенської міської думи В. Шеметом, вказувалося, що в результаті діяльності уряду п'ята частина населення держави втратила можливість духовно жити і розвиватися за допомогою своєї рідної мови [33]. Представники національно свідомої української інтелігенції неодноразово зверталися до представників російського уряду із вимогами щодо відміни обмежень вживання української мови [34]. Але представники

влади залишалися глухими до цих прагнень аж до революційних подій 1905-1907 рр.

Загалом правові документи російського уряду, маючи на меті прискорену русифікацію краю, полегшували становище росіян в Україні, створюючи перешкоди для українців у купівлі землі, вивченні та використанні рідної мови. Українофільство ставало однією з причин підозри у благонадійності. Найбільшу економічну загрозу для українства у плані російської колонізації становили, безперечно, заходи уряду по спрощенню системи придбання землі в Україні для осіб російського походження. Така політика уряду була спрямована на зруйнування економічної могутності українців. Що стосується законодавчого закріплення переслідування української мови, то воно виглядає як прагнення уряду видати бажане за дійсне, адже однієї заборони користуватися рідною мовою було недостатньо для її викорінення. Набагато більш ефективними стали економічні важелі, за допомогою яких досягалося обмеження застосування української мови. Серед них не останнє місце займала міграційна політика російського уряду.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 55.
2. Там само. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 24 (на звороті).
3. Там само. – Оп. 816. – Спр. 80. – Арк. 4-4 (на звороті).
4. Там само. – Оп. 815. – Спр. 463. – Арк. 4.
5. Там само. – Спр. 151. – Арк. 2.
6. Там само. – Арк. 5.
7. Киевлянин. – 1871. – № 12. – 31 янв.
8. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 527. – Спр. 79. – Арк. 14.
9. Мельничук О.Ф. Виконавча влада в Подільській губернії (II пол. XIX ст.) //Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук праць, – К., 1999. – С. 140.
10. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 463. – Арк. 2 (на звороті).
11. Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска. – К: Юринформ, 1994. – С. 268.
12. ЦДІАК. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 20. – Ч. 1. – Арк. 22.
13. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 192. – Спр. 141. – Арк. 11.
14. Правила Императорского Университета Св. Владимира. 1884 год. – Киев: Университетская типография, 1884. – С. 12.
15. ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 23,26 (на звороті).
16. Державний архів м. Київ (далі – ДАК). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 68-70.
17. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 253-254.

18. Марахов Г.И. Соціально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века. – Киев: Вища школа, 1981.– С. 45.
19. Марахов Г.И. Соціально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века. – Киев: Вища школа, 1981. – С.43.
20. ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4-А – Арк. 5 (на звороті).
21. Там само. – Арк. 3.
22. Трудовая газета. – 1881. – № 7. – 4 марта; Заря. – 1881.–№28.– 5 февр.
23. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. –С. 121-122.
24. Центральна наукова бібліотека України ім. Вернадського. Інститут рукописів (далі – ЦНБ ІР). – Ф. 4232. – Арк. 1; Ф. 3085-3086.
25. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 131.
26. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 28.
27. Народжені Україною. У 2-х т. –К., 2002. – Т.І. – С. 575.
28. Велика історія України: У 2-х томах. – К, 1993. – Т. II. – С. 270.
29. Грушевський М. Ілюстрована історія України, – К., 1990. – С. 508.
30. ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4-А. – Арк. 290 (на звороті) - 291.
31. Там само. – Арк. 294.
32. Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С. 134.
33. ЦНБ ІР. – Ф. П485. – Арк. 1.
34. Там само. – Ф. П 4234. – Арк. 9 (на звороті).